

Svájcban, ahol a francia eszmék és a francia politikai gyakorlat ütközött a német emancipációs „tartózkodással,” 1866–1874 közötti politikai alkuk eredményeként rögzítették az alkotmányban a teljes emancipációt. Svájci történészek arra az érdekes kereskedelempolitikai–gazdasági egybeesésre, junktimra is felhívták már a figyelmet, hogy a mintaként tekintett Cobden–Chevalier szabadkereskedelmi megállapodást követően, amikor az európai országok egymás után kötötték meg bilaterális kereskedelmi megállapodásaikat, Anglia, Hollandia és Franciaország a zsidó emancipáció svájci törvénybe iktatásától tette függővé kétoldalú kereskedelmi szerződésének aláírását.⁷⁹ Ugyanakkor az is tény, hogy jogi emancipáció és vallási recepció Nyugat-Európában időben szorosabban követte egymást.⁸⁰

⁷⁹ *Weldler–Steinberg, Augusta: Geschichte der Juden in der Schweiz vom 16. Jahrhundert bis nach der Emanzipation I–II. Schweizerischer Israelitischer Gemeindebund, Zürich 1970. II. kötet 135–140.*

⁸⁰ Az európai országok emancipációs történeti folyamatairól és kronológiájáról áttekintő jelleggel: *Prepuk A.: A zsidóság i. m. 53–63. és 188–222. Komoróczy G.: A zsidók története I. i. m. 882–883. Valamint az idegennyelvű szakirodalomból: Eisenbach, Artur: The Emancipation of the Jews in Poland 1780–1870. Basil Blackwell – Institute for Polish-Jewish Studies, Oxford 1991. Wyrwa, Ulrich: Das Zeitalter der Emanzipation (1781–1878). Juden in der Toskana und in Preussen im Vergleich. Aufklärung und Emanzipation in Florenz, Livorno, Berlin und Königsberg i. Pr. (Schriftenreihe wissenschaftlicher Abhandlungen des Leo Baeck Instituts 67.) Mohr Siebeck, London 2003. 415–431. Haberkorn, Peter: Der lange Weg zur Gleichberechtigung. Die Emanzipation der Juden im Herzogtum Nassau 1806–1866. Eine Dokumentation. (Schriften der Kommission für die Geschichte der Juden in Hessen XX.) Wiesbaden 2004. 341.*

Merenics Éva

Az örmény népirtás kibeszélése kezdetének társadalmi és politikai feltételei az Örmény Szovjet Szocialista Köztársaságban

Az örmény népirtás a XX. század népirtásainak kétségtelen előfutára volt. A folyamat szervezésében éppúgy bukkanhatunk a holokauszttal közös vonásokra, mint a ruandai genocídium egyes elemeihez hasonló jelenségekre. Ugyanígy a következmények, a súlyos traumaélmény kibeszélésének, feldolgozásának folyamata is rokon vonásokat mutat más népcsoportok reakcióival. Továbbá az örmények feldolgozási folyamata során mind építő, mind romboló jellegű válaszokkal találkozhatunk, amelyek más társadalmi traumák – nemcsak népirtások, hanem polgárháborúk, nemzetközi konfliktusok – utóéletére vonatkozó prognózisok alapjául is szolgálhatnak. Jelen tanulmányunkban a kibeszélés kezdetét vizsgáljuk az Örmény Szovjet Szocialista Köztársaságban (továbbiakban: SZSZK).

Az örmény népirtás utóéletét vizsgálva logikusan feltételeznénk, hogy mivel a genocídiumot a későbbi letelepedési helytől függetlenül minden menekült átélte, a lélektani hatásai földrajzi helytől függetlenül is érvényesültek. Bár az átélt traumaélmény közös volt, a világ különböző országaiba tömegesen szétszóródott örménység körében egy-egy korszakon belül mégsem egységes a feldolgozás. Jellemző volt, hogy egy-egy közösség vált az adott időszak vezető erejévé, és hogy egy-egy korszakban nem minden örmény közösségben zajlottak le ezek, a zászlóvivők körében végbemenő folyamatok.

Például, amíg az örmény diaszpóra nagy részét az események elhallgatása jellemezte, az új hazájukban államépítő nemzetiségként elismert libanoni örmények emlékkápolnát építettek az áldozatoknak.¹

¹ Armenian National Institute (Örmény Nemzeti Intézet) honlapja http://www.armenian-genocide.org/Memorial.100/current_category.70/memorials_detail.html letöltés: 2013. máj. 21. 14:32

Ugyanígy, amikor a kibeszélés megkezdődött, a Törökországban maradtak továbbra is hallgatásra kényszerültek.² A harmadik generációs terroristamozgalom pedig valószínűleg nem jött volna létre a libanoni örménység feszült és időről időre militánsná váló társadalmi-politikai környezete nélkül.³ Végül pedig az integrációnak nevezett szakaszt az Örmény SZSZK-ba is begyűrűző gorbacsovi enyhülés segítette elő. A korszakban újjáéledő nemzeti mozgalmak robbantották ki a karabahi konfliktust is, amelynek köszönhetően az örménység ismét a genocídiumhoz hasonlóan fenyegetettnek érezte magát.⁴ Hasonló hatással volt az 1988-as észak-örményországi földrengés is.⁵ E jelenségek hatására kezdődtek meg a diaszpórában élők fokozott összefogása, a függetlenséget hamarosan elnyerő anyaországban élők támogatását elősegítő erőfeszítései.

A fentiekből következő hipotézisünk szerint a Miller és Touryan Miller által leírt hatféle lehetséges egyéni feldolgozási stratégia közül csak azok jelentek meg társadalmi szinten, amelyeket az adott örmény közösség befogadó állama lehetővé tett.

E reakciók, feldolgozási módok között említik az elfojtást és elkerülést, amely az adott személy általában öntudatlan védekezési mechanizmusa. Aki ezzel reagál a történetekre, általában képtelen rá, hogy visszaemlékezzen az eseményre, vagy bármilyen módon megfogalmazza emlékeit. Tudatos elfojtás is létezik, ebben az esetben az érintett kerüli azokat az eseményeket és helyeket, ahol szó eshet a történetekről, hogy így megőrizze lelki egyensúlyát. Lehetséges stratégia a lemondás is, amikor a túlélő elutasítást mutat a feldolgozás iránt, nem látja annak értelmét, általában meggyőződése, hogy a múltat nem lehet megváltoztatni,

² Peroomian, Rubina *And Those Who Continued Living in Turkey After 1915. The Metamorphosis of the Post-Genocide Armenian Identity as Reflected in Artistic Literature*. Armenian Genocide Museum-Institute, Yerevan, 2008, 59.

³ Gunter, Michael M. *Pursuing the Just Cause of Their People. A study of contemporary Armenian terrorism*. Greenwood Press, New York, Westport, London, 1986, 33.

⁴ Abrahamian, Levon *Armenian Identity in a Changing World* Mazda Publishers, Costa Mesa 2006, 262.

⁵ Miller, Donald E. – Touryan Miller, Lorna *Armenia. Portraits of Survival and Hope* University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 2003, 4.

emiatt szintén nem fejezi ki az átéltek kapcsán keletkezett érzelmeit, ám ezt minden esetben tudatosan teszi, és mások kibeszélési kísérleteit is elítéli. Hangsúlyozandó, hogy nem az elkerülés, hanem az elutasítás a kulcsszó ebben az esetben. A Miller házaspár szerint ők azok, akik „*bele- ragadtak a fájdalomba*”.⁶ A következő lehetséges reakció a megbékélés és megbocsátás, amely már a jövőre mutató szándékot is tartalmazza. A múlt tényeinek tudomásul vételét, illetve az arra való tudatos visszaemlékezést foglalja magában, továbbá az ilyen stratégiát választó túlélő optimista jövőképet fogalmaz meg. Ez a válasz egyszerűen körülírva a gyógyult seb analógiájára működik. A racionalizáció az előzőekkel szintén egyenértékű mechanizmus, amely az adott eseményre keresett magyarázattal próbál kiutat találni a fájdalomból. Hasonlóképp elképzelhető válasz a düh, amely a trauma vélt vagy valós okozói felé irányul, de tettekben nem nyilvánul meg. Végül említendő az agresszió és igazságtétel jelensége. Ez a vélt vagy valós elkövetők ellen elkövetett tettelességet jelenti, illetve célja lehet politikai akció keretében kártérítést, anyagi vagy tárgyi jóvátételt elérni. Az utóbbi jelentheti például a történelmi Örményország területének visszacsatolására való igényt, és az annak megvalósítására tett akciókat. A szerzők ide sorolják a szimbolikus erőszakot is (például, ha egy, az elkövető csoportot ért szerencsétlenséget isteni bosszúnak titulálnak az áldozatok),⁷ ám mivel ez nem ölt tetteleges formát, e tanulmány szerzője azt a düh kategóriájába tartozónak veszi.

A feldolgozási folyamat során a kibeszélés – amely a fent leírtak közül többféle feldolgozási stratégiát is magában foglalhat – két közösségben, az Egyesült Államokban és az Örmény SZSZK-ban a hidegháborús környezetet figyelembe véve feltételezhetően egymástól függetlenül ugyanabban az időszakban indult meg. A kezdetet egységesen 1965-re teszik, a genocídium kezdetének ötvenedik évfordulójára.

⁶ Miller, Donald – Touryan Miller, Lorna: *Survivors. An Oral History of the Armenian Genocide*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1999, 159.

⁷ Miller, Donald – Touryan Miller, Lorna: „An Oral History Perspective on Responses to the Armenian Genocide” in: *The Armenian Genocide in Perspective*, Transaction Publishers, New Brunswick, London, 1991, 191–199.

Mivel az Örmény SZSZK-ban örmények tették ki a lakosság többségét, nem állapíthatjuk meg, hogy a diaszpóra többségéhez hasonlóan az örmények egy befogadó állam, befogadó nemzet társadalmi-politikai keretei közt éltek volna. Azonban az Örmény SZSZK nem rendelkezett sem önálló kül- sem belpolitikával, e területek irányvonalait a mindenkori moszkvai központi hatalom szabta meg. Így a befogadó állam helyett helyesebb befogadó közegnek neveznünk a szovjet környezetet, amelyhez az örmény SZSZK társadalmának alkalmazkodnia kellett.

A hipotézis feltevésének vizsgálata során elemezzük az örmény társadalmi élet különböző szféráit, amelyekben megjelenhettek a kibeszélés kollektív igényére utaló jelek, amelyek egyben a társadalom szélesebb rétegeire is hathattak, és amelyek következményeként politikai cselekvés is létrejöhetett. Ilyen, indikátorként felfogható területek a művészetek, a tudomány és a civil szervezetek tevékenysége. Bár ezek a szovjet uralom alatt nem léteztek állami ellenőrzés nélkül, a civil szektor pedig teljesen hiányzott, azt mindenképpen tükrözhatték, amit az államhatalom megengedett, tevékenységük tartalmának változása pedig valószínűleg követte a hivatalos pártállami ideológia változásait.

Jelen tanulmányban a művészetek közül az egyik legnagyobb szervezettséget és a korban sokakhoz elérő, így egyben sokakat potenciálisan befolyásoló szépirodalmat emeljük ki indikátorként. Ugyanígy megvizsgáljuk, a tudományos élet milyen formában foglalkozott a népirtással, és hogy annak mely aspektusait érintette – érinthette. Bár civil szervezeteket – mint említésre került – nem tudunk vizsgálni, mégis egy, a civil mozgalmakhoz hasonló természetű jelenséget, a népirtás következtében Kelet-Anatóliából elmenekült örménység „hazatérési” mozgalmát és annak hatásait tudjuk elemezni. Ezt a szovjet államhatalom nem volt képes teljes mértékben ellenőrizni, hiszen a „hazatérés” megszervezéséhez szükség volt a diaszpórában alakult, leginkább civil alapokon működő örmény szervezetekkel történő együttműködésre. Ugyanakkor szerencsés segédeszközünk a korabeli társadalomban megjelent hangokat kendőzetlenül bemutató Verjiné Svazlian több száz interjúból álló gyűjteménye, amelyeket a népirtás túlélőivel folytatott, és amelyek anyagát a rendszerváltásig jó híre, szakmai előmenetele, sőt, személyes sza-

badsága kockázatásával gyűjtötte, majd a rendszer összeomlása után szabadon közreadta.

Az elemzés időkeretét tizenöt éves intervallumban adjuk meg, az 1955-ös kezdetet az alapján jelöltük ki, hogy több vizsgált forrás is az 50-es évek második felére teszi a népirtásnak a nyilvános szférában való megjelenését. A vizsgálat végpontja 1970, hogy az 1965-ös fordulat hatásait is érzékelhessük. Hogy a korábbi légkörhöz képest érzékelhetővé váljanak a változások, kisebb hangsúllyal a nyilvános megjelenés előtti korszakról is szót ejtünk.

Az irodalmi megjelenítés újonnan megnyíló lehetőségei nagy valószínűséggel a Sztálin halála utáni enyhülést tükrözték. Az ő ideje alatt is voltak kísérletek a genocídium kibeszélésére, ez leginkább az 1930-as évek nagy írógenerációjához köthető. Ők kezdtek el a népirtás után először a nemzeti újjáéledés, a jövő perspektívájával, vagy a mészárlásokkal elvesztett kulturális és történelmi örökséggel is foglalkozni. Többben nem fejezték ki konkrétan, hogy az új tervek a genocídium utáni újjáéledéshez van szükség, mások pedig kimondott utalásokat tettek az eseményekre. Ezzel együtt a rendszer egytől egyig nacionalistának, a nép ellenségének bélyegezte, és nemkívánatos elemként börtönre vagy kényszermunkára ítélte őket, az írószövetséget pedig más, lojálisnak vélt tagokkal töltötte fel 1937-ben.⁸ Pedig már ebben a generációban is megjelent a megbékélés stratégiája, amely nem feltétlenül mondott volna ellent a szovjet haza építésének.

Ennek szemléletes példája Akszel Bakunc Hosszú Markar című novellája⁹, amely a népirtást unokájával együtt túlélő idős ember-ről szól, aki az őt befogadó faluöntözést felügyelő csatornaőre lett. Az unokája nevelésével és barackfák nevelésével kezdte építeni az új hazát, miközben folyamatosan emlékezett a deportációkra. A régi otthon emlékét azonban szimbolikus tettel elengedte: az őket szállító hajóról a tengerbe dobta háza kulcsait. Az írás a növekvő fiatal generáció és az

⁸ Աղալյան, Նորայր „Խոսք Եղիշե Չարեւնցի մասին” Az örmény napilap honlapja: <http://www.azg.am/AM/culture/2012042804> letöltés: 2013. május 15. 16:24

⁹ Magyarul megjelent: *Belépő. Dorogi irodalmi almanach*, Dorog Város Barátainak Egyesülete, Dorog, 2009. (Krajcsir Piroška ford.) 127–132.

új termés derűlátó képével záródik, amely egyben az építő szándékot is tartalmazza. Hosszú Markar törekedett a faluban élők egyenlőségét megtartani az egyenlő vízosztással, tehát Bakunc a kommunizmus eszméjének ezzel nem mondhatott ellent. A népirtásról való beszéd tilalmának azonban valószínűleg igen. Ugyanígy gyanakodhatott a hatalom az Ararát, valamint a sárgabarack mint örmény nemzeti szimbólum használata miatt. Maga a novella szelleme azonban semmivel nem utalt a kommunizmus megdöntésére való szándékra.

A diaszpórában velük párhuzamosan alkotó szerzők közül többen nem említették meg konkrétan a genocídiumot műveikben. A szovjet-örményországi irodalmárokhöz hasonlóan vagy a hazáról megmaradt korábbi emlékképeket elevenítették fel, vagy az összeomlás utáni újrakezdés kérdéseivel foglalkoztak.¹⁰ Addig tehát, míg a 30-as évek generációjának hangja a Szovjetunióban meg nem jelent, és üzenetüket el nem ítélték, spontánnak is tekinthetjük a hallgatást, utána azonban már láthatóan az államhatalom nyomását érzékelhetjük. Az azonban mindenképp észlelhető, hogy a kibeszélés igénye, és különböző stratégiái is jelen voltak a népirtást túlélt örmények irodalmában. A feldolgozás iránti szükséglet tehát vélhetően mindenhol adott volt, és jelen volt a megbékélés stratégiája is, az első központi elhallgattatási kísérletet jelen tanulmányban a 30-as évek írógenerációjánál fedezhetjük fel.

A legközelebbi kollektív kibeszélési kísérlet már Hruscsov idejére volt tehető, a következő, esetenként a későbbi rendszerváltás folyamatában is aktív generáció jóvoltából. 1959-ben jelent meg Parujr Szevak 1957-ben írott, magyarul *Örökkézügó Harangtorony* című terjedelmes műve, amellyel az elsőők között deportált, majd a látottak hatására meg-némult örmény népzene gyűjtőnek és zeneszerzőnek, Komitasznak állít emléket.¹¹ Ugyanígy az 50-es évek második felében kezdett a nemzeti

¹⁰ Perroomian, Rubina *The Armenian Genocide in Literature. Perceptions of Those Who Lived through the Years of Calamity*. Armenian Genocide Museum-Institute, Yerevan, 2012. 84. p.

¹¹ Parujr Szevak összes művének online gyűjteménye: <http://www.paruyrsevak.org/> letöltés: 2013. május 15. 17:13

öntudat kérdései felé fordulni Szilva Kaputikján is.¹² 1961-ben született költeménye, az *Elmélkedések félúton*¹³ több lehetőséget, tanulmányunk szempontjából feldolgozási stratégiát – köztük a bosszút és a lemondást – is felvonultató kérdéssorozatra felszólításként ad választ:

„Nem, népem, megállj, te sokat láttál
Emlékezned kell, hogy élni tudjál...

A végtelennek álljál bosszút,
Viharoddal csillapítsd lelkedet,
Ne onts vérért vért, ne szíts háborút,
Halálért halált várni rossz kiút

...

Nem, fájdalomdíjad máshonnan várd,
Az élet neked más utat kínált...

Úgy kell bosszút állnod, hogy élj,
Élj kitartó, ezerarcú éltet:
Pusztítást teremtsre cserélj,
Építsd Jerevánt Ván elvesztéért,
S karavánod vigyen oda lelked,
Hol a sivatag nem szánt kínodért
Neked így kell élned, mindezekért.”¹⁴

Amint itt láthatjuk, egyszerre jelenik meg az emlékezés igénye, és a visszatekintés, a népirtásért kártérítés vagy bosszú követelése helyett a

¹² Տեր-Մինասյան, Ա. Ա. „Միլլա Գապուտիկյանի մտորութեքը ճանապարհի կեսին և հետո” Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, ՀՀ ԳԱԱ Հրատարակչություն, Երևան, 2001. № 1 . pp. 175–185, 176.

¹³ Szilva Kaputikján Házimúzeumának honlapja: <http://kaputikyanmuseum.com/6-3-Silva%20Kaputikyan.html> letöltés: 2013. május 16. 14:27

¹⁴ Saját fordítás. Eredeti szöveg: Az Örmény Oktatástechnológiai Központ honlapja: http://www.ktak.am/e107_plugins/forum/forum_viewtopic.php?1453.120 letöltés: 2013. május 16. 14:41

jövőbe vetett bizalom és az abba fektetendő munka jelenik meg, vagyis a megbékélés stratégiájának tiszta előfordulása észlelhető.

A költészetben alkotók közül mindenképp meg kell említeni a genocídium témáját feldolgozó Örmény Danteáda szerzőjét, Hovhannesz Sirazt, aki szintén a korszakban kezdte e témakörben publikálni műveit. A prózai szerzők közül pedig szintén a vizsgált időszakban alkotta Nahapet¹⁵ című regényét Hracjsja Kocsar. A mű 1964-ben született. Amellett, hogy az életét teljes mértékben újrakezdő főhős, Nahapet – a név egyben szimbolikus, jelentése ősatya – új országban, új faluban telepszik le, új földeket kezd művelni, új családot is alapít egy, szintén a családját elvesztett asszonnyal, Nubarral. Az örmény tragédiából való kilábalás szándéka mellett a regényben többször is nyomára bukkanhatunk a szovjet eszme tisztelőnek, ugyanakkor olyan példák is előfordulnak, amelyek rávilágítanak a birodalom perifériáján élő hétköznapi örmény ember kommunizmus-értelmezéseire. A műben a népiirtás borzalmainak megjelenítése emlékezésre való igényt, mellette pedig az újjáépítés derűlátó jövőképet fejez ki. Tehát ismét a megbékélés stratégiájával találkozhatunk. A rendszer pedig ebben az időszakban nem hallgattatta el ezeket a hangokat, így az irodalomban nyilvánvalóan látszott az enyhülés, a követendő – követhető – feldolgozási stratégia pedig a megbékélés volt.

Az irodalmat követően közelebbről szemügyre vesszük a hazatérők ügyét. Tanulmányunknak nem célja, hogy a diaszpórához való szovjet-örmény hozzáállást és annak változásait részleteiben ismeresse. Azonban e téren is szembetűnő változásokkal találkozhatunk a 60-as években a sztálini idők ellentmondásaihoz képest. Az örmények számára „nagy hazatérés” néven ismert tömeges Szovjet-Örményországba irányuló, komoly szervezéssel és önszervezéssel megvalósított „haza”-telepítési akció volt. A diaszpóra legtöbb befogadó országában létrehozott „nemzeti frontok”¹⁶ is közreműködtek ebben. Bár a harmin-

cas évektől kezdve folyamatosan települtek „vissza”¹⁷, a „nagy hazatérés” csúcsa 1946–48-ra esett. Az új haza kis idő múlva több mint húsz-ezer betelepülő számára veszett el, ennyien váltak Sztálin gyanakvásának áldozatává, miszerint nyugati kémek és uszítók voltak. Az üldözés csúcspontja 1949-re esett.¹⁸ A diaszpórával való fagyos viszony az 1960-as években kezdett enyhülni. Ekkortól kezdve időnként anyaországi oktatási programokban vehettek részt a diaszpóra örményei,¹⁹ de természetesen csak a szovjet rendszer számára „szalonképes” országokból.

A humán- és társadalomtudományokban kezdetben szintén tabutéma volt a genocídium. Említése itt is ugyanúgy nacionalizmusnak számított, mint az irodalomban. A változások rejtett előszelét jelentette Verjiné Svazlian munkássága, aki a népiirtás után családjával hosszasan ideig Egyiptomban élt, édesapja pedig a hazatérési mozgalom egyik vezéralakja, Garnik Svazlian volt. Ennek köszönhetően kezdett el ő maga a genocídium örökségével foglalkozni. Az 1950-es évek közepén indult el azokra a helyekre, ahova az Örmény SZSZK-ban tömegesen telepítettek le menekülteket. Hivatalosan a tájszólásokat, népköltészetet, népszokásokat gyűjtötte fel, azonban ezzel együtt rejtegetett egy másik archívumot is, amelyben a túlélők visszaemlékezéseit rendszerezte. Akkor ugyanis még nacionalizmusnak számított a népiirtás megemlézése a tudományban. A visszaemlékezéseket a későbbiekben részletesen is elemezzük, ám itt visszatérünk a tudományos munka légkörére.

Svazlian elmondása szerint a megkérdezettek eleinte – félve az ismételt meghurcolástól – nehezen engedték be magukhoz, még akkor is, amikor a népi kultúrához kapcsolódó gyűjtőmunkájához kért tőlük

¹⁷ Ստեփանյան, Արմենուհի: XX. դարի հայրենադարձությունը այդց ինքնության համակարգում Երևան, ՀՀ-ԳԱԱ <<Գիտություն>> հրատարակչություն, 2010, 73.

¹⁸ Հայաստանի Հանրապետության սիյունքի նախարարություն, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Երևանի պետական համալսարան, <<Նորավանք>> գիտակրթական հիմնադրամ (szerk.): 1946–48 թթ. Հայրենադարձությունը և դրա դասերը. Հայրենադարձության հիմնախնդիրն այսօր: Համահայկական գիտաժողով: Ձեկուցումների ժողովացու. Լիմուշ, Երևան, 2009, 141–142.

¹⁹ Suny, Ronald Grigor: *Looking toward Ararat. Armenia in Modern History*. Indiana University Press, Bloomington-Indianapolis, 1993, 228–229.

¹⁵ Magyarul megjelent: Hracjsja Kocsar: *Nahapet* Kornétás Kiadó, Budapest, 2008.

¹⁶ ԴԱՆԱՅՅԱՆ, Վարլեն Հայ սիյունքի պատմություն Երևան, Ջանգալ, 1997, 137.

segítséget. Emellett még nagyobb erőfeszítéseket kellett tennie ahhoz, hogy az egyébként is fájdalmas emlékeket hajlandóak legyenek megosztani vele.²⁰ A népirtással foglalkozni tehát a tudományban nem volt sem a hatalom által támogatott, sem az információgyűjtés szempontjából könnyű feladat.

Az interjúk elemzése során a hipotézissel párhuzamos várakozásokhoz képest meglepő eredményt tapasztalhatunk. Az interjúkat egyéb, más korszakok légkörére való következtetés céljával a népirtás utáni időszakról kezdődő elemzés során azt várhatnánk, hogy mivel a pártállami vezetés által elfogadott irányvonal változott, feltételezhető, hogy az interjúalanyok félelmükben a hivatalosan elfogadott szemlélet szerint fejezték ki mondanivalójukat. Ezek szerint tehát a személyes beszámolóknak érződnie kellett volna a hivatalos ideológiai váltásoknak. Azonban 1921-től kezdve (ez a korai és több régebbi visszaemlékezés írásos formában került a néprajzkutató kezébe) 1970-ig az Örmény SZSZK-ból származó memoárok meglehetősen egységes képet mutatnak. Ezek közül 42-t tartalmaz a gyűjtemény, amelyből 18 visszaemlékezés-interjú, további egy a népirtás konkrét leírása helyett a muszlim népességének életmódját mutatja be az ifjútörök diktatúra idején, és 23 a deportációkra és a történelmi háttérre vonatkozó népköltés vagy népdal²¹, amelyeket a gyűjtő szintén értékes kordokumentumként értékel.

Az interjúkban szinte kivétel nélkül az új haza építésének szándéka jelenik meg az események utóéletével kapcsolatban. Mindössze hárman fejezték be beszámolójukat a népirtás közben átéltek leírásával. Több túlélő is büszkén mesélte, hogy részt vett Jereván különböző kerületeinek felépítésében, mások a II. világháborúban megszerzett kitüntetésekkel, ismét többen pedig sikeres szovjet-örményországi családalapításukkal bizonyítják, hogy a jövőre, az újrakezdésre koncentráltak, mégpedig az új, szovjet-örmény hazában. Az interjúalanyok jelentős része került ki továbbá a „nagy hazatérés” hullámával Örményországba költözötték-

²⁰ Interjú: Verjiné Svazlian 2011. jún. 2.

²¹ Սվազլյան, Վերժինե Հայոց ժողովրդագրություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ ՀՀ ԳԱԱ Գիտություն և Հրատարակչություն, Երևան, 2011, 723–738.

ből, akik túléltek a sztálini tisztogatást. Derűlátó jövőképük mellett természetesen mindannyian megosztották a népirtás során átélteket, tehát esetükben nem beszélhetünk elfojtásról vagy elkerülésről. Így ezekben az esetekben ismét a megbékélés stratégiájával találkozhatunk.

Ezekhez képest egyszerűbb is kiszűrni azt a néhány beszámolót, amelyek elbeszélői más stratégiát választottak. Két elbeszélést találhatunk az összes vizsgált gyűjtés között, amely egyértelműen a düh kategóriájába esik. A 172-es számú interjú túlélője így gondolkodik a népirtás emlékeről és a jövő generációkról. „Tudja meg jól az új nemzedékünk, hogy milyen képmutató, brutális, fosztogató, bűnöző, kegyetlen, igazságtalan ellenséggel éltünk együtt, és hogy megmaradjunk, embertelen nagyságú, nehéz áldozatokat hoztunk és ilyen pokoli körülmények között, öröklött adottságainknak köszönhetően értük el azt, hogy a dicső örmény név a Törökországnak nevezett helyen kívül az egész világban nyomot hagyott.”²² Hozzá hasonlóan a 282-es számú interjúban az elbeszélő „vadállat” jelzővel illeti a törököket.²³ Erőszakos fellépésre azonban egyikük sem szólít fel.

A további 23 népköltés, népdal szövegei között elvétve fordul elő, hogy az eseményekre a hat feldolgozási stratégia közül valamelyikkel reflektáljanak, általában megmaradnak az események leírásánál. Azokban a szövegekben, amelyekben említik az eseményekre adandó vagy adott reakciókat, többféle stratégiával is találkozunk. A legtöbbet előforduló ezek közül a racionalizáció. A deportációról és a mészárlásokról szóló szövegekben egy helyen említik, hogy el kell viselni a borzalmakat, egyszerűen azért, mert ez jutott az örményeknek osztályrészül.²⁴ Három másik helyen azzal a magyarázattal találkozhatunk, hogy az áldozatoknak a hitükért kellett meghalniuk.²⁵

²² Սվազլյան, Վերժինե Հայոց ժողովրդագրություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ ՀՀ ԳԱԱ Գիտություն և Հրատարակչություն, Երևան, 2011., 172. interjú

²³ 282. interjú uo.

²⁴ 32 (461). Dalok a deportációk témaköréből uo.

²⁵ 46, 60, 83 sz. népdalok uo.

Egy szövegben megjelenik a bosszú is, miszerint az örmények ajkáról ima száll, de a szívükben bosszú érlelődik, és eljön az ítélet napja, amikor a törököknek felelniük kell.²⁶ Másik két helyen szimbolikus bosszúval találkozhatunk, amelyet a bevezetőben a düh kategóriájába soroltunk. Ezek közül az első arra szólít fel, hogy Talaat pasának a bajszára piszkítsanak²⁷, a második szerint pedig a holtak majd feltámadnak, és visszaveszik az elveszett anyaországot.²⁸ Érdekes, hogy míg a szóbeli beszámolóban általános volt a megbékélés, itt mindössze egy helyen jelent meg. Az említett szöveg szerint a fiatalok számára új Örményországot kell építeni, ehhez pedig isteni segítséget várnak.²⁹

Mivel e költemények nem valószínűleg, vagy nem kizárólag a gyűjtés korszakában születtek, kérdés, hogy hangvételükben mennyire tükrözték az akkor elvárt vagy megengedett feldolgozási stratégiákat. Így egyben a genocídium eseményeinek leírásához, rekonstrukciójához bár hozzájárulnak, a gyűjtés időszakáról kevésbé adnak releváns képet. Ugyanakkor viszont meggyőződhetünk belőlük arról, hogy a népirtásra adott többféle reakció volt jelen az Örmény SZSZK-ba települt egykori menekültek körében.

Az 1960-as évek közepéig végbement folyamatok a vizsgált területeken a hatalom által nemkívánatosra nyilvánított témából a népirtással megbékélő stratégia vált a közbeszédben általánossá, sőt, ahogy Szilva Kaputikjánál is láttuk, kívánatosra. A hivatalos állami ideológia pedig – valószínűleg a hruscsovi enyhülés miatt – immáron befogadta ezt az elképzelést, még ha bő egy évtizedes „átfutási idővel” is.

Arra azonban valószínűleg sem az Örmény SZSZK, sem a moszkvai központi hatalom nem számított, hogy az új felfogás 1965-ben spontán szerveződő tömeges megmozdulásokhoz fog vezetni, amelyek azelőtt és azután is elképzelhetetlenek és nemkívánatosak voltak a Szovjetunióban. A konstantinápolyi örmény értelmiségiek tömeges bebörtönzésének és kivégzésének, valamint egyben a deportációk kezdetének ötve-

nedik évfordulóján, április 24-én több szovjet-örmény nagyvárosban és Jereván központjában is demonstrációk szerveződtek, hogy az emlékezés engedélyezett formában folyhasson tovább. A társadalmi nyomás hatására 1965 májusában határoztak arról, hogy pályázatot írnak ki egy emlékmű megtervezésére és létesítésére. A moszkvai hatalom ellenállása nagy valószínűséggel az Örmény Kommunista Párt akkori főtitkárának, és több magasrangú állami vezetőnek segítségével tört meg. Ezt tükrözte Nagus Harutjunjának, az Örmény SZSZK Legfelsőbb Tanácsa elnökének az események kapcsán mondott beszéde. Itt felfedezhetjük azt a megközelítést is, ahogyan a szónok a nemzeti veszteséget már sokkal szélesebb rálátással kezeli, a holokauszttal együtt említve rámutat arra, hogy a két esemény ugyanúgy a rasszizmusban gyökerezik, amely ellen a Szovjetunió hivatalos ideológiája harcolt:

„Igen, a II. világháborúig az 1915-ös Mec Jeghern³⁰ nemcsak a mi népünk, hanem az egész emberiség történelmében példátlan volt. Egy évezredet távolából érkező teljes nép, teljes nemzet haldoklott, és gyilkolták meg.

Teljes szívünkkel és lelkünkkel elítéljük a genocídiumot vagy népirtást.

Egy genocídium esetében nincs, és nem is létezhet sem jogos indok sem elévülés.

A genocídium, legyen az bár az örmények lemészárlása Der Zorban vagy az Eufrátesz partjain 1915-ben vagy más népeknek a II. világháború alatt Majdanekben és Buchenwaldban tömegmészárlással előidézett kínhalála, fenntartások nélkül elítélendő, és az elkövetőket az egész emberiség el kell ítélje.”³¹

Az emlékmű megalkotására kiírt pályázat, a diaszpórához való korábbi hozzáállás ismeretében szintén újdonságot hozott, az Örmény SZSZK-n kívül élők is részt vehettek rajta, az építkezés pedig társadalmi munkában folyt. Az építmény azonban nem kaphatott helyet a városközpontban, így szemelték ki számára a Fecske-hegyet. A helyszín megválasztásával azonban az államhatalom akarva-akaratlanul az örmény

²⁶ 128 (557) népdal uo.

²⁷ 117 (546) népdal uo.

²⁸ 4 (656) Dalok az elfoglalt anyaország ügyéről

²⁹ 5 (657) népdal uo.

³⁰ Az örmény népirtásnak a népirtás-fogalom kidolgozása előtti örmény elnevezése

³¹ The Armenian Weekly pánörmény hetilap honlapja: <http://www.armenianweekly.com/2013/05/15/the-exact-translation-how-medz-yeghern-means-genocide/> letöltés: 2013. május 21. 14:36

temetkezési szokásokhoz igazodott.³² Ennek köszönhetően pedig a hivatalos szovjet ateizmus idején szakrális helyé vált. Ugyanígy az örök láng és az azt körülvevő döntött kőtömbök is a lelkek örök életét és a feltámadást jelző megnyíló sírtáblákat szimbolizálják, a mellettük álló obeliszk pedig az örmény nemzet újjáéledését. Vagyis az emlékművel ismét együtt jelent meg az emlékezés és a derűlátás, épített formában kifejezve a megbékélés jelenségét, amelyet a megelőző évek már vizsgált jelenségei előre jeleztek.

Végül 1967-ben nyílt meg az építményegyüttes, ám avatását a népirtáshoz kapcsolódó dátum helyett a szovjethatalom helyi átvételének évfordulójához igazították.³³ Az emlékmű attól kezdve minden április 24-én tömeges felvonulásnak adott helyet, amelyen a megnyitástól kezdve részt vettek az állami vezetők is.

Látható, hogy az ötvenedik évfordulóra hány olyan jelenséget nézett el a rendszer az emlékezni kívánó örményeknek, amelyek azelőtt, sőt, a birodalomban és szatellitállamaiban gyakran azután is elképzelhetetlenek tűntek. A változások nem álltak meg az emlékmű elkészültével, bár a népirtás még mindig kényes témának számított. A történettudomány lassanként elkezdett vele foglalkozni, ám a hivatalos szovjet módszertan szerint csak olyan jelenségeket, eseményeket vizsgálhattak a korabeli történészek, amelyeket írásos dokumentumok támasztottak alá.³⁴ Az évtizedekig elfojtott emlékek azonban túlnyomórészt szájhagyományban maradtak meg, amelyet akkoriban nem tekintettek mértékadó forrásnak.

Ennek utóhatásai a mai napig befolyásolják az örmény köztudatot. Például a néhány, hivatalosan dokumentált ellenállási mozgalom, köztük a talán legközismertebb a váni és a Musza daghi felkelésen kívül a közelmúltig egyáltalán nem vizsgálták kisebb településeknek az

³² Marutyan, Harutyun *Iconography of Armenian Identity The Memory of Genocide and the Karabagh Movement. Volume 1.* „Gitutyun” Publishing House of NAS RA, Yerevan, 2009. 42. p.

³³ Az Örmény Genocídium Múzeuma és Intézete honlapja: http://www.genocide-museum.am/eng/Description_and_history.php letöltés: 2013. május 21. 15:32

³⁴ Marutyan Harutyun *Iconography of Armenian Identity The Memory of Genocide and the Karabagh Movement. Volume 1.* „Gitutyun” Publishing House of NAS RA, Yerevan, 2009, 33. p.

ifjútörök halálosztagok elleni harcát. Ezek az utóbbi években kezdtek bekerülni a tudomány látókörébe, így a köztudatba még kevésbé szivárogtak át.

A történeti munka kiegészítéseként, az enyhülésben bízó, már említett Verjiné Svazlian 1965 után többször kérte, hogy a túlélőket a televízióban bemutathassa, így a köz számára is elérhetővé váljon tanúságtételük. Ehhez az erőfeszítéséhez azonban nem sikerült támogatásra találnia.³⁵ A genocídiumra való emlékezés tehát bizonyos mértékben továbbra is korlátozott maradt. Az Örmény SZSZK regnáló vezetőinek erőfeszítéseiből és a szovjet központi hatalom ellenállásának meglétéből pedig arra következtethetünk, hogy míg Moszkva inkább eltúrta, mint támogatta a népirtásra való emlékezés államilag biztosított kereteit, addig az örmény vezetőség feltehetően egyensúlyozott Moszkva és az örmény lakosság nyomása között.

Összességében egyértelmű kép bontakozik ki tehát a népirtás feldolgozási stratégiáiról. Amint az az irodalmi művekből, a tudomány erőfeszítéseiből és a túlélők visszaemlékezéséből kiderült, a genocídium tömeges traumájának feldolgozására való igény jelen volt az Örmény SZSZK társadalmában. Mind a sokszínű irodalmi megközelítések, mind a szemtanúk személyes beszámolóit és a szájhagyományban továbbélő néprajzi emlékek alapján megállapíthatjuk, hogy a feldolgozási stratégiákból több is jelen volt a népességben. Ugyanígy folyamatosan emlékeztetett az eseményekre az a kihívás is, amely elé az örmény menekültek helyzetének kezelése iránti igény állította a politikai vezetést, a diaszpórát, a menekülteket, és az őket befogadó társadalmat is.

Az utóbbi probléma kezeléseként a 30-as évektől elindult hazatérés volt az első megoldás. Míg maga a mozgalom állami támogatása implicit elismerése volt annak, hogy „történt valami”, a nyilvános szférában elnyomták a népirtás fájdalmát kezelni kívánókat. Akkor is, ha egyéb megnyilvánulásaikkal nem hívtak fel a rendszer megdöntésére vagy egy független örmény anyaország létrehozására. Ezt a hozzáállást tetőzte be, és a kérdés nyilvános kezelése iránti legkisebb mértékű tolerancia is megszűnt, amikor Sztálin 1949-ben száműzte a hazatérők tízezreit.

³⁵ Interjú: Verjiné Svazlian 2011. jún. 2.

A diktátor 1953-as halálával és az SZKP irányvonalának megváltozásával viszont később az örmény közéletbe is átgűrűzött az enyhülés. Ez érzékelhető volt a tudományos feldolgozás rejtett megkezdésében, az új író- és költőgeneráció alkotásaiban, akiknek megváltozott hangvételű műveit általában szintén nem azonnal adták ki. Ebben az időszakban azonban ismét felszínre került a szovjet-örmény irodalom korábban elnémított hangja, és a korabeli interjúkban is érzékelhető hozzáállás, a népirtásra emlékezni kívánó, egyidejűleg a Szovjetunióban derűsebb jövőt elképzelő és megvalósítani törekvő szándék.

A változó közhangulatot a politika is követte, és a kibeszélés kezdetének tekintett 1965-ben már „csak” annak lehettek szemtanúi a kortársak, ahogyan az Örmény SZSZK vezetése intézményes formában elismerte és az emlékmű üzenetének megválasztásával követendő normává tette a megbékélés stratégiáját. Ettől kezdve új lehetőségek nyíltak meg a történettudományban is, a diaszpórával pedig – bár csak a pártállami ideológia szabta, a „baráti” országokra korlátozódó keretek között – ismét engedélyezetté vált a kapcsolattartás.

A hipotézis vizsgálatának eredményeképp tehát egyrészt a személyes forrásokból meggyőződhattünk róla, hogy az Örmény SZSZK lakosságában egyéni szinten négy feldolgozási stratégia jelen volt: a racionalizáció, a megbékélés, a düh és a bosszú. Szilva Kaputikján korábban idézett versében pedig a többi forrásban elő nem fordult lemondást is megemlítette, vagyis valószínűleg ez is megjelent az örmény emberek egyéni gondolkodásában. Az elfojtást választók jelenlétét nem tudjuk mérni, csak valószínűsíteni tudjuk meglétüket. Így viszont az utóbbi kivételével minden stratégia egyéni jelenlétéről számot tudunk adni.

Az elemzés másrészt azt mutatja, hogy a nyilvános szférában először a hallgatás volt az irányadó – a 30-as években felbukkanó megbékélés ellenére is –, később azonban először a közbeszédben, majd a politikában is elfogadottá, majd irányadóvá vált a megbékélés stratégiája. Vagyis az egyéni feldolgozási módok közül a vizsgált időszakban azok jelentek meg kollektív szinten, amelyeket az adott időszakban az Örmény SZSZK társadalmának politikai befogadó közege kívánatosnak tartott. Ennek alapján a hipotézis tehát bizonyítást nyert.

A feltevés beigazolódnak mellett külön érdekesség, és további elemzésre is érdemes kérdés, hogyan sikerült a társadalmi változásokat politikai cselekedetté formálni egy totális diktatúrában. Amely természetesen idegenkedik az alulról jövő kezdeményezésektől, és felülről szab irányt az általa irányított államban zajló társadalmi-politikai folyamatoknak. Mindenesetre, a 30-as években elítélt megnyilvánulásokhoz képest a vizsgált időszakban már mindenképpen érzékelhettük, hogy az emlékezés igényét többen is igyekeztek expliciten összekapcsolni a szovjet ideológia vonatkozó jelszavaival.

A kiegyezés stratégiájának társadalmi szintű megjelenését továbbá azért is érdemes mélyrehatóbban elemezni, mert a feldolgozási stratégiák közül azon kevesek egyike, amely egyszerre mutat építő, újjáteremtő irányt a túlélők és utódaik közösségének, miközben az elkövetők leszármazottainak közösségére sincs fenyegető hatással. Ez a gondolkodásmód azonban a múlt emlékeivel mégis életben tartja az eseményeket, így a jövő hasonló történéseit megelőző figyelmeztető jeleket is szembevetőbbé teszi. Ezzel együtt elősegíti a megelőzést. Ugyanakkor bizonyítékot szolgáltat arra is, hogy egy tömeges trauma után lehetséges a pusztítást túlélő közösség újjáéledése, és hogy a feldolgozás önpusztító vagy bosszúálló gondolkodásmód és cselekvés nélkül is elképzelhető. Megfontolandó ez különösen akkor, amikor időnként a hasonló eseményekre való emlékezést az áldozatul esett közösség negatív reakcióitól tartva próbálják korlátozni.